

УДК 821.161.2.09"19"

Максим Нестелєв

ПРИНЦИП НІРВАНИ В ХУДОЖНІЙ СТРУКТУРІ ПОВІСТІ В. ПІДМОГИЛЬНОГО „ОСТАП ШАПТАЛА” (фрейдівський інстинкт смерті та буддизм)

Аналізуються особливості взаємодії буддистських мотивів і психоаналітичної теорії у творі Валер'яна Підмогильного „Остап Шаптала”. Висвітлюються алюзії на життя Будди в повісті та обґрунтовується важливість інстинкту смерті для психологіки характеротворення образу Остапа Шаптали. Буддизм у тексті досліджується у зв'язку зі східнофілософською проблематикою твору, а також дотично до психоаналітичних зацікавлень автора у відтворенні бажання смерті головного персонажа за допомогою всебічного осмислення концепту Зігмунда Фрейда „принцип нирвани”.

Ключові слова: принцип нирвани, інстинкт смерті, буддизм, психоаналіз.

В. Підмогильний – один із найталановитіших письменників 20-30-х рр. ХХ ст., життєвий шлях якого можна вважати типовим і трагічним прикладом „трудів і днів” українського інтелігента доби „Розстріляного Відродження”. Його творча спадщина порівняно невелика, проте і дотепер продовжує викликати неоднозначні інтерпретаційні моделі та є актуальним явищем сучасного літературознавчого дискурсу.

Незважаючи на вагому кількість критичних матеріалів, присвячених аналізу різноманітних аспектів текстів В. Підмогильного (монографії П. Колесника, М. Тарнавського, В. Мельника, Т. Пастуха, С. Луцій і численні статті А. Музички, М. Ласло-Куцюк, Ю. Шереха, В. Шевчука, Р. Мовчан та ін.), його повісті „Остап Шаптала” ще не приділялось належної, на нашу думку, уваги дослідників. Цей твір, зазвичай, згадується побіжно або в контексті ранньої радянської художньої творчості, або ранніх оповідань В. Підмогильного. Причому в обох випадках цей текст, за вдалим висловом В. Мельника, „цілком дисгармоніював” [8, с. 97] з контекстами. Напевно, ця внутрішньоструктурна „дисгармонія” і є основною причиною того, що повість зрештою і залишається складною для критичного тлумачення, породжуючи суперечливі відгуки та демонструючи частковий характер осмислення цього тексту в українському літературному процесі перших десятиліть минулого століття, що ми і спробуємо виправити. Тому мета нашої статті – дослідити особливості взаємодії психоаналітичної теорії та релігійно-філософської парадигми східного світобачення (буддизму), виявленого у творі В. Підмогильного „Остап Шаптала”, а також проаналізувати цей ідейно-образний синтез у структурі художнього осмислення автором інстинкту смерті.

Проблема „буддизм і література” має подвійне вираження. По-перше, це можуть бути різноманітні прояви буддистської літературної традиції в культурі держав, представників, умовно кажучи, питомо відіндійського східного типу мислення (Індія, Китай, Японія), тобто феномени конструктивних внутрішньосистемних проявів. По-друге, літературний канон буддизму може спостерігатись і в християнстві та мусульманському світі, надзвичайно далеких від буддистських художніх категорій, і тому в цьому випадку, на думку дослідника М. Никуліна, „зустрічі цих традицій... або циркуляція в них окремих сюжетів скоріше можуть бути сприйняті як розрізнені епізоди, проте такі, які мають значний інтерес” [1, с. 6]. Зокрема, зазначають, що такий яскравий зразок слов'янських літератур, як „Повість про Варлаама та Йоасафа”, містить певні біографічні відомості про юність засновника буддизму Гаутами Сіддхартхи, а точніше про той час, коли він ще готувався стати Буддою [6, с. 18]. Усе це свідчить про давню рецептивну історію індійської релігії, що є важливим фактом для нашої статті.

Остап Шаптала з однойменної „найпершої повісті в нашій [радянській] прозі” (В. Дончик [3, с. 57]) 1921 року (книжкою вийшла в 1922 році) відчуває інтенсивне почуття вини перед сестрою, яка помирає на його очах. Оскільки вона все своє життя присвятила йому, на противагу Остапу, який жив до того переважно у своє задоволення. Для нього тепер навіть „запекле шкварчання землі і людей на багатті бажань” видається чужим і незрозумілим. У душу Остапа входить смерть, яка прибрала обличчя сестри, тому він сприймає її як щось невід’ємне та навіть ставиться до неї з неоднозначною прихильністю, він бачить її „... таку тьмяну, що родить великі мрії ... що запалила в душі ... смолоскип” [13, с. 274-275]. Вирішуючи спокутувати провину перед сестрою, він притлумлює життєву силу і, рятуючи самогубцю Ласю, намагається жити її життям, піклується та оберігає. Лася не розуміє справжніх причин такої поведінки і вбачає мотиви цього дбайливого ставлення в гарно маскованій закоханості сором’язливого хлопця, тому прагне віддячити йому єдиним прийнятним для неї шляхом, а саме – звабити Остапа. Збентежений неприхованими бажаннями, проявленими людською натурою, гріхів і спокус якої він начебто так пильно уникав, Остап Шаптала виганяє дівчину та впадає в пригнічений, безрадісний настрій.

Дослідник І. Котик, визначаючи певну належність світу персонажів твору до буддистської традиції, зазначає, що „ексформа „Шаптала” мимоволі відсилає до індійської словотвірної традиції” [5, с. 66]. Можемо припустити, що для письменника виникнення прізвища протагоніста твору пов’язане з поняттям „мандала” – складного сакрального явища в буддизмі, яке має багато значень (коло, сфера, орбіта, країна, колесо, кільце, простір, сукупність і т.д.), немаловажливим є те, що всі ці інваріанти в мові оригіналу – іменники чоловічого роду [2, с. 174].

Окрім того, на нашу думку, у творі відчутний також доволі потужний вплив буддизму (як латентно-образний, так і іронічно-екзотичний), зокрема при змалюванні характеру головного героя, тому спробуємо окреслити це, зважаючи на вагу сфери танатологічного (художнього вияву інстинкту смерті) у формуванні життєвої позиції Шаптали. Ознайомлення зі східною традицією мислення можна спостерігати і в інших творах В. Підмогильного: Сергій Данченко („Військовий літун”, 1924) „захоплювався буддизмом і довго міркував поїхати до Індії” [11, с. 161], а в романі „Місто” (1928) епізодично згадується „богорівний Будда... (що) з обережності помер” [12, с. 423]. Хоча не можна не відзначити той беззаперечний факт, що його обізнаність із буддизмом не виходить за межі знань, які можна знайти в популярних брошурах та енциклопедіях. Про всебічну ерудованість письменника свідчить хоча б те, що сучасники йому навіть вигадали прізвисько „університет на дому” [9, с. 218]. Обмеженість відомостей про буддійську філософію та релігію, явлена у творах В. Підмогильного, дуже просто пояснюється тим, що він і не прагнув до їх вичерпного висвітлення. Він використовував загальновідому будь-якому більш-менш освіченому читачу інформацію про індійську релігійну систему та її засновника з опосередкованою метою, що не можна зазначити стосовно фрейдівських концепцій, які прозаїк застосовував ширше і для виконання безпосередніх мистецьких завдань (наприклад, для створення психологічно вмотивованої поведінки персонажів). Тому ми теж будемо спиратись на узагальнені дані стосовно буддійських понять (щоправда, беручи їх не з доступних письменнику джерел, але зі схожих до них у довідковому плані), тоді як при окресленні психоаналітичних алюзій – на істотнішу й конкретнішу інформацію.

Загалом східна етична традиція світорозуміння передбачає більш варіативне та поблажливе ставлення до смерті: в Японії шанується характері (шляхетна смерть самураїв), під час Другої світової війни тут з'являється феномен камікадзе (воїни-смертники), а навіть зараз поширене подвійне самогубство закоханих (сіндзю). В Індії існував ритуальний суїцид (саті), а найдавніша зі світових релігій буддизм також своєрідно вирішує базові онтологічні питання. Філософсько-релігійна концепція, започаткована легендарним Гаутамою Шакьямуні Сіддхартхою (приблизно 623/624 – 543/544 рр. до н. е.), що його називали Буддою (buddha – „просвітлений вищим знанням”), ґрунтувалась на думці про абсолютну неминучість страждань (в їх основі авідья – „невігластво”), звідки проростає жага життя. Буддизм визнає головним положення думку про навчання тому, *як треба жити, щоб припинити життя*, а вихід бачить у „погамуванні” всіх пристрастей задля досягнення нірвани („небуття, згасання, кінець перетворень, заспокоєння”) [2].

У психоаналітичній теорії концепція „нірвани” набуває своєрідного змісту [див., зокрема: 17]. Психоаналітик З. Фрейд використовував термін психолога Б. Лоу „принцип нірвани” („Поza

принципом задоволення”, 1920), розуміючи під ним основу принципу реальності, а саме: „потяг до зменшення, збереження у спокої, зняття внутрішнього подразнюючого напруження” [15, с. 762], що, у свою чергу, свідчить про наявність потягу до смерті, прагнення органічного перетворитись на неорганічне. У статті „Економічна проблема мазохізму” (1924) він додає, що „належний потягу до смерті принцип нирвани в живій істоті після визначеної модифікації перетворився на принцип задоволення” [16, с. 351]. Філософ Г. Маркузе, спростовуючи гіпотезу про те, що „культура керується принципом нирвани за допомогою соціального використання потягів” [7, с. 118], водночас надміру біологізує первинні танатологічні з’яви, вкладаючи їх в едипальну ситуацію („перші вираження інстинкту смерті – намагання повернутись у нирвану матки” [7, с. 61]). Хоча в пізніших працях З. Фройд і відмовляється від неоднозначної концепції „принципу нирвани” (наприклад, у статті 1939 року „Ми та смерть” [14]), для нас важливо, що майже одночасно дві настільки різнобічні особистості – українець-письменник та австрієць-учений, зацікавлені в психоаналізі, розтлумачують універсальні життєві інстинкти крізь призму буддійського знання. Очевидно, віднаходячи в ньому необхідне гносеологічне підкріплення боротьби раціонального з ірраціональним у суб’єкті чи то художньо-психологічної реальності, чи то об’єктивної дійсності.

У творі фіксуються кілька відсилань на індійське релігійне вчення загалом та на постать Будди зокрема. Засновник буддизму остаточно переконався у своєму вищому пророчому призначенні після послідовно побачених старої людини, каліки, мерця та ченця-аскета. Шаптала також не оминає цих зустрічей, хоча і в дещо іншому та навіть іронічно-зниженому порядку. Зав’язкою твору служить зображення *смертельно* хворої сестри Остапа Шаптала, від якої він мав усе життя „не кохання, ... а віру”, і саме тим вона „піднесла його на височінь Бога” [13, с. 258]. Головну діючу особу, що живе у *старенької бабусі* Одарки, часто відвідує задля гри в шахи його колишній співучень, а тепер доцент математики Левко Вербун, своєрідний адепт науки, який довів „фізіологічні потреби до можливого *мінімуму* – їжа і жінка... (і) ... в часи праці ... обличчя його віяло суворою красою *жерця* перед престолом Бога (курсив наш – М.Н.)” [13, с. 259]. А оманливість буття найглибше розуміє улюблений котик Одарки – Ковелько, після отриманого *каліцтва*, побитий на сусідському курнику. Стан близький до медитації, необхідної в буддизмі задля прояснення душі, часто охоплює Шапталу в „моменти замертвіння тіла і мозку” [13, с. 273].

На думку сходознавця Б. Кузнецова, основним для буддійської метафізики є „відкидання (негація) Я” [6, с. 42], що корелює з фройдівським концептом „інстинкт смерті”. У творі Шаптала кілька разів згадує про недосконалість і навіть забрудненість людського тіла (фізичного Я): „Мовби він лише тимчасово володіє своїм тілом та думками і мусить незабаром передати їх тому, хто прийде панувати

ним” [13, с. 281], „тіло його – м’ясо, ... почував себе у в’язниці, огидній в’язниці живого м’яса” [13, с. 306], „той липучий бруд, що він його на собі відчуває, є його власним тілом” [13, с. 306]. Проте він не знаходить способу позбутись цього тягара, а ще більше заплутується в полоні особистих незрозумілих бажань і хотінь.

А втіленням недовговічності матеріального виступає у творі стара гамарня, на якій раніше працював інженером Остап. Тепер вона – „залізний цвинтар”. Верстати („купа мовчазного металу”) – „були смерті пам’ятником і хвалою”, „не сон, а смерть спинила їх” [13, с. 267]. Образ гамарні дозволяє головному персонажу краще усвідомити „насолоду вічного спочинку”, „радість нерухомості” [13, с. 267], але це його усвідомлення примарне, адже Шаптала продовжує чекати звістки „що має знову родитися” [13, с. 268] (у буддійській традиції – пройти шлях з чергування перероджень, щоб шляхом очищення карми досягти нірвани). А себе він відчуває „пусткою, яку мала заповнити смерть сестри” [13, с. 268], тоді як центральне поняття буддизму „дхарма” первинно означало щось зовнішнє, ілюзорне, порожнє (образи, знаки), які в „духовній сфері людини стають внутрішніми дхармами – словами, поняттями” [6, с. 39]. Для змалювання Остапа Шаптала важливим компонентом є те, що спокій та відсутність руху він асоціює зі смертю, а відчуття порожнечі прагне заповнити тільки інстинктом смерті, водночас не бажаючи наблизити цю смерть, наприклад, вчинивши суїцидальну дію, як, приміром, робить Лася. Це вже певна суперечливість його характеру. Недаремно видатний філософ ХХ ст. Еміль Мішель Чоран відзначав певну спорідненість смертогубства з буддійським сприйняттям життя як підготовки до припинення життя: „Самогубство – нірвана з допомогою фізичного зусилля” [10, с. 252].

Вага бажання духовного самовдосконалення (самовиправдання) Я змушує Остапа Шаптала до повторюваних спроб усунути від пристрастей, породжених інстинктивними життєвими потягами, перетворюючи їх на пасивний жертвний акт, однак насправді не може зовсім позбутися чуттєвого світу страждань і бажань (у термінології буддизму – „сансари”), в тому числі уникнути нестримних енергетичних устремлінь власного лібідо. Саме образ смерті об’єднує принцип насолоди та принцип реальності, однак це поєднання у творі цілком закреслює Ерос (потяг до життя), підносячи натомість інстинкт смерті (Танатос). Дискомфорт існування та невизначеність самоідентифікації починається в нього з моменту смерті сестри Олюсі, коли „... зникає запашність смерті і лишитья в кімнаті порожнеча (інд. „шунья” – синонім зовнішнього світу для буддистів. – М.Н.) та темрява” [13, с. 271]. А тому шлях до нірвани виявляється зруйнованим репресивними діями механізмів психіки, яка адекватно не пережила факту смерті, і ми бачимо спокій Шаптала в кінці твору не просвітлений і самодостатній, а очікуючий, нестійкий – „... почував себе мандрівником, що, опинившись на далекій станції, оточений чужою обстановкою, має чекати жаданого потягу” [13, с. 311].

Ймовірно, близьке досягнення нирвани виявляється простим очікуванням „наступного перетворення”, повість закінчується умовним фіналом.

Остап Шаптала настійно уявляє себе „мандрівником, якого блукливий вогонь без мети водить серед простору” [13, с. 282], тобто він – це своєрідний несвідомий буддист без надії на просвітлення, оскільки ним володіє не намагання уникнути страждань і бажань, а примхливий інстинкт смерті, сутність якого доволі чітко визначив З. Фройд: „потреба у встановленні попереднього стану” [15, с. 764]. А „консервативний (регресуючий) характер потягів, що відповідає нав’язливому повторенню” [15, с. 750] – це якраз приналежність потягів Я (інстинктивне тяжіння до смерті). Зрозуміло, що поняття „повторення”, „повернення до попереднього” суперечать закликам буддистської логіки припинити повторення життя в різних нових втіленнях та прагнути до того, чого в попередньому не можна було досягти, – до нирвани. Однак нирвана – це поняття, надзвичайно близьке до остаточного припинення органічного існування, тобто до смерті, і саме в цьому та теоретична близькість між концептом „нирвани” та психоаналітичною концепцією „принцип нирвани”, що спостерігається у творі українського письменника.

До того ж іронія (як усвідомлення бінарності інтепретаційного висловлювання) в зображенні художнього варіанта „буддистської картини світу” (В. Касевич [4]) В. Підмогильним присутня в самому відтворенні індійських постулатів світомислення, а саме в тому, що єдина істота, яка йде вірним шляхом до закінчення перетворень (нирвани), – це кіт Ковелько („Він випив ківш лиха, і, можливо, котячі думки про облуду і марність цього світу постали йому в котячій душі” [13, с. 301]), зрештою це навіть найбільше відповідає духу буддизму, який урівнює значення різних форм у переродженнях. А головною проблемою відтворення потоку свідомості Остапа Шаптала є те, що він не врахував власних підсвідомих інтенцій інстинкту смерті, а тому „зазнав болю від свідомості” [13, с. 306], причому письменник талановито обіграє на прикладі цього образу двозначність символізації поняття нирвани в східно-ірраціональному та західно-аналітичному розуміннях.

1. Буддизм и литература. – М.: ИМЛИ РАН, 2003. – 432 с.
2. Буддизм: Словарь / Абаева Л.Л., Андросов В.П., Бакаева Э.П. и др.; Под общ. ред. Жуковской Н.Л. и др. – М.: Республика, 1992. – 287 с.
3. *Дончик В.* Український радянський роман. Рух ідей і форм. – К.: Дніпро, 1987. – 429 с.
4. *Касевич В.Б.* Буддизм. Картина мира. Язык. – СПб.: Центр „Петербургское Востоковедение”, 1996. – 288 с.
5. *Котик І.* Ірраціональне / раціональне в характерах героїв Валер’яна Підмогильного // Слово і Час. – 2003. – № 5. – С. 64-70.
6. *Кузнецов Б.И.* Ранний буддизм и философия индуизма по тибетским источникам. – СПб.: Издательская группа „Евразия”, 2002. – 224 с.

7. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. – М.: ООО „Издательство АСТ”: ЗАО НПП „Ермак”, 2003. – 312 с.
8. Мельник В. Суворий аналітик доби. Валер’ян Підмогильний в ідейно-естетичному контексті української прози першої половини ХХ ст. – К.: Б.в., 1994. – 320 с.
9. Мороз-Стрілець Т. Університет на дому // Вітчизна. – 1981. – № 11. – С. 218-219.
10. Наврозов Л.Э. Чоран: последний инакомыслящий? // Иностранная литература. – 1994. – № 1. – С. 250-252.
11. Підмогильний В.П. Військовий літун // Підмогильний В.П. Оповідання. Повість. Романи. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 156–193.
12. Підмогильний В.П. Місто // Підмогильний В.П. Оповідання. Повість. Романи. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 308–538.
13. Підмогильний В.П. Остап Шаптала // Досвід кохання і критика чистого розуму. Валер’ян Підмогильний: тексти та конфлікти інтерпретацій / Упоряд. О. Галета. – К.: Факт, 2003. – С. 245–313.
14. Фрейд З. Мы и смерть // Танатология – наука о смерти / С. Рязанцев. – СПб.: Вост.-Европ. ин-т психоанализа, 1994. – С. 13-24.
15. Фрейд З. По ту сторону принципа удовольствия // Фрейд З. Я и Оно: Сочинения. – М.: Изд-во Эксмо; Харьков: Изд-во Фолио, 2005. – С. 711-770.
16. Фрейд З. Экономическая проблема мазохизма // Венера в мехах. Л. фон Захер-Мазох. Венера в мехах. Ж. Делёз. Представление Захер-Мазоха. З. Фрейд. Работы о мазохизме. Пер. с нем. и франц. – М.: РИК „Культура”, 1992. – С. 349-364.
17. Yorke C. Nirvana // International dictionary of psychoanalysis. Edited by Alain de Mijolla. 3 vols. – Detroit: Thomson Gale, 2005. – Volume Two. G-Pr. – P. 1151-1152.

Summary

In the article the features of co-operation of Buddhist motives and psychoanalytic theory are analysed in V. Pidmohylnyi’s „Ostap Shaptala”. Allusions on Buddha’s life in V. Pidmohylnyi’s work are described and the importance of Death instinct for psychologically aspect of the making Ostap Shaptala’s character is investigated. Buddhism in the text is explored in connection with East-philosophic problems of writer’s story „Ostap Shaptala”, and also tangent to the author’s psychoanalytic personal interests in the recreation of main hero’s Death desire while with the exhaustive comprehension of Sigmund Freud’s concept „Nirvana principle”.

Key words: Nirvana principle, Death instinct, Buddhism, psychoanalysis.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2008